

Научна критика и полемика Discussion and Polemics

Илдико Ердеи, *Чекајући Икеу. Потрошачка култура у постсоцијализму и пре њега,*

Етнолошка библиотека књ. 64 (ур. Мирослав Нишкановић), СГЦ, Београд 2012, с. 267.

Већ сама, веома ефектна метафора у наслову – Чекајући Икеу, прецизно описује не само тему књиге – истраживање различитих аспеката потрошачке културе за време социјализма и после његовог слома – него описује и обе епохе, и стоји у потпуном сагласју са ауторкином интерпретацијом тих двају периода у развоју југословенског и србијанског друштва. Наслов одлично илуструје ситуацију закаснеле и продужене транзиције која у Србији почиње после пада Милошевићевог режима 2000. године, деценију касније него у осталим земљама Источне Европе, и још није завршена, ситуацију у којој чекање да се створе услови за развој либералне демократије (слободно тржиште, владавина права, развијено цивилно друштво итд.) постаје *стање* („перманентна транзиција“) а не процес. Иста алузија, само са другачијим, знатно оптимистичнијим значењем, односи се и на социјалистички период у којем се „очекивање Икее“ (као симбола западњачке потрошње) може схватити као један у низу конкретних модернизацијских помака послератног југословенског друштва, његовог окретања ка будућности и хватања прикључка са савременим светом, кроз усвајање вредности потрошачке културе и

увођење елемената тржишне економије већ од средине 1960-их година.

Илдико Ердеи се годинама бавила истраживањима савремене потрошње, са чиме је напоредо развијала интересовање и за социјализам и „оно што је дошло после“. Стога предмет ове студије, како ауторка каже у уводу, представља „логичан развој и преплитање два трајна истраживачка интересовања“. Књига је подељена у два дела. У првом делу се говори о социјализму и потрошњи, односно о потрошњи у социјалистичким друштвима, с посебним увидом у специфичности југословенског контекста, док је други посвећен проучавању постсоцијализма и економске трансформације у Србији након 2000. године.

Ердеи наглашава да је њено интересовање за социјализам у неку руку и сасвим личне природе. Имала је, како каже, потребу да се врати у период у коме је и сама одрасла и сазрела, тим пре што су после 1989. године, тај друштвени поредак и цела та епоха – као део „срамног наслеђа“ – потиснути из колективног памћења и историје, а антикомунистички (и изнад свега етнонационалистички) сентимент је дао снажан печат времену од деведесетих све до данас.

Она антикомунистичка критика која је долазила из национално оријентисаних кругова, описивала је социјалистичку Југославију као „промашени експеримент“, или као „тамницу народа“, тврдећи да су у социјализму национални идентитети склањани на маргину и занемаривани. Та критика косила се са многим личним искуствима, па и са сећањем саме ауторке. Проучавање социјалистичког периода, пише она, започела је управо из жеље да боље разуме и осветли ту противуречност.

У сваком случају, интересовање (домаћих) истраживача за социјализам значајно је опало након његовог слома. Цело друштво је постало преокупирано другим темама, „захваћено другим временским ритмовима“. Последњих неколико година, међутим, ситуација се у том погледу значајно мења (као и у другим бившим југословенским земљама). Ердеи наводи неколицину занимљивих, нових студија (нпр. докторске дисертације Радине Вучетић о американизацији југословенске свакодневице током 1960-их, и Бранисалава Димитријевића о настајању потрошачке културе током 1950-их и 1960-их година). Додала бих томе (мада би списак могао бити много дужи) и књигу Митје Великоње и Вјекослава Перице – *Небеска Југославија* (Библиотека XX век, Београд 2012), затим велику изложбу посвећену епохи социјализма у загребачком Музеју сувремене умјетности, као и изложбу *Југославија од почетка до краја*, која би требало да постане стална поставка Музеја историје Југославије у Београду. Социјалистичка епоха се вратила на велика врата не само код оних који за њу имају професионално интересовање,

већ је тема пробила као израз снажне носталгије и у широј јавности, у медијима, популарној култури (позоришне представе, музика, књижевни текстови). Откуд толико присуство Титове Југославије у јавном дискурсу данас, након што је дискредитована и распарчана у ратовима за етнички чисте државе, избрисана из уџбеника?

Разлога је више. Ауторка наводи један, можда најзначајнији: још живо сећање послератних генерација, које противуречи потпуном негирању свега што је вредело у педесетогодишњој традицији социјалистичке државе и система. Наравно да је и према тој епохи, као и према свакој другој, потребно имати критички однос, али је неопходно уважити и њена достигнућа. У наслеђе социјализма спадају неке веома значајне цивилизацијске тековине, које је националистички рушилачки поход изгурао на маргине – опште образовање приступачно свима, на пример, законска, економска и политичка равноправност жена, њихова репродукцијска права итд. Други разлог повећаног интересовања за социјалистичку Југославију мислим да долази из разочарања у ново време које није испунило очекивања и коме недостаје јасна визија будућности. Садашњост, другим речима, није реализовала ништа што би превазилазило ту прошлост на коју се с таквом жестином обрушила националистичка критика. Све промене се испостављају као лошија варијанта онога што је постојало и што је уништено. Коначно, један од разлога је и у томе што већ постоји значајна временска дистанца – сећање на једну епоху не може је вратити, опасност да она може

променити данашњицу не постоји као што је постојала у тренутку кад се тај свет рушио. То време може сада да се интерпретира као прошлост у правом смислу.

„Путовање“ кроз социјализам Ердеи започиње дефинисањем његових основних одлика (једнопартијски, ауторитарни систем, планска, централистичка привреда, несташнице роба, покривање губитака из државног буџета итд.), поредећи их са одликама западних система (либерална демократија, слободно тржиште, потрошња). За социјализам је, пише Ердеи, следећи теоријску мисао Кетрин Вердери, карактеристичан патернализам партије над грађанима. Она се понаша као отац спреман да задовољи основне потребе своје деце (јефтина храна, становање, школовање, социјално осигурање), али који спроводи диктат над њима, контролише економију, одлучује о распдели, обесхрабрујући притом личну иницијативу кроз коју би људи сами и на сопствени начин задовољили своје потребе. У социјалистичком патернализму профит није битан, него је нагласак на производњи (која је схваћена као материјална, социјална и симболичка, односно као производња робе, контроле и значења, према Вердери), па стога многи истраживачи виде социјализам првенствено као друштво произвођача. Насупрот њему, у капитализму је кључна сфера потрошње; данас у нај-развијенијим друштвима Запада водећу улогу преузима хиперпотрошња, односно конзумеризам, као стадијум у развоју тих друштава у којем потрошња постаје, такорећи, „основни смисао егзистенције“.

Између та два краја – високоцентрализоване социјалис-

тичке економије совјетског типа и развијених потрошачких друштава налазила се послератна Југославија. Истичући посебност југословенског контекста, Ердеи објашњава разлоге окретања њеног политичког руководства Западу и, следствено, брже либерализације друштва, економије и културе од других земаља совјетског лагера. Прати, потом, како већ од краја 1950-их година постепено долази до напуштања планске економије која је доминирала непосредно после рата и до окретања тржишном привређивању, подизања квалитета живота грађана и подстицања њихових потрошачких потреба. Мада се тржишно привређивање не ослобађа сасвим, будући да се власт није лако одрицала контроле над производњом, убрзано су расли индивидуални стандард и куповна моћ становништва, стварала се средња класа (у економском, не и у политичком смислу), па се о седамдесетима с правом говори као о златном добу социјализма.

Економску кризу која наступа после Титове смрти и са доспевањем рокова за отплату иностраних зајмова, прате политичка превирања у земљи, која се манифестују кроз пораст национализма и умножавање захтева за редефинисањем основних принципа на којима је Југославија као федерална држава била заснована. У свету се истовремено одвијају процеси који ће довести до окончања Хладног рата, пада Берлинског зида, победе либералног капитализма и нестанка социјализма са историјске сцене. Транзиција, у коју су земље Источног блока кренуле са великим очекивањима. донела је свуда и велика разочарања. Пут ка демократији, тржишној економији и

политичком плурализму није био ни лак ни безболан, али је у већини тих земаља он ипак успешно окончан. Србија се, у то време, међутим, окреће сасвим другим темама. Уместо реформи, њено тадашње политичко руководство поставило је као приоритет „решавање српског националног питања“, а покушај реализације програма „сви Срби у једној држави“ довео је земљу на руб економског и политичког краха. Мучних десет година Милошевићеве владавине обележио је национализам и као идеологија и као инструмент званичне политике, ратови за етничке територије, хиперинфлација, економске санкције, изолација од света, спрега криминала и власти, разарање друштвеног морала. С појавом идеологије етничког заједништва долази до повратка на национални идентитет као кључни колективни идентитет и до његовог све агресивнијег испољавања. Убрзано се градила нова прича о прошлости нације из које је практично потпуно искључено не само целокупно педесетогодишње искуство социјализма, непосредна прошлост генерација које су рођене и одрасле после рата, него и сећање на НОБ, партизански покрет, антифашизам, чак и на Краљевину Југославију. Тако отворена рупа у времену премошћена је избором нове, „још старије и лепше“ традиције – успостављањем континуитета са српском државом XIX века, односно средњовековном немањићком државом. У почетној фази и кроз деведесете национализам је доминирао у оквиру и даље социјалистичког политичког система (домаћа верзија национал-социјализма), док од октобарског преврата 2000. постаје све

израженија клеро-националистичка димензија.

Мада је и током трајања ауторитарног, недемократског режима Слободана Милошевића било неких транзицијских елемената (уведен је вишепартијски систем, на пример, одвијао се неки процес економске либерализације, трансформације власништва итд.), Србија ће у транзицију ући тек после петооктобарске смене власти – са сличним одушевљењем као и друге источноевропске земље, али са великим закашњењем у односу на њих и под много тежим околностима. Као и другде, испоставило се да транзиција није линеарни процес који води ка бољем животу и сигурности. А код нас је и додатно тај пут отежала протекла ратна деценија.

Транзиционим странпутицама и проблемима с којима се ово друштво судара дуже од деценије, те разлозима за опадање почетног ентузијазма код грађана Србије, и за многа разочарања која је донело окретање транзицијском пакету неолибералног капитализма, посвећен је други део ове књиге.

Како Ердеи с правом истиче, економска трансформација представља процес суштински уклопљен у друштво, процес који подразумева истовремено и социјалну и културну промену, и нови систем вредности и другачију филозофију живљења. Само увођење тржишта, без истовремене и хармоничне трансформације и усаглашавања осталих фактора, не гарантује да ће оно моћи да функционише, што се и потврдило у случају Србије. Посматрајући како је текла трансформација власништва некадашњих социјалистичких предузећа, Ердеи показује многе примере

тих међусобно неусаглашених процеса (нетранспарентне приватизације које су уништиле бројна предузећа уместо да подстакну њихов развој, политички монополи, преливање друштвене имовине на мали број људи), и у њима налази разлоге за често велике отпоре понуђеним „транзицијским пакетима“ и снажан антитржишни сентимент међу запосленима.

Бележећи, на пример, искуства и разочарања запослених у Панчевачкој пивари (*Приватизација и трансформација „Панчевачке пиваре“*, с. 123) резултатима нових правила игре које је донела промена власништва њихове фабрике, Ердеи показује како је скупо плаћена цена стихијског стварања „слободних тржишта“ и поставља питање: да ли је претходни модел био баш толико лош да је морао да се потпуно поништи, односно: да ли је пријем новог модела (безусловне приватизације) могао да буде мало обазривији, да остави простора за алтернативне економске моделе и облике власништва?

На другој страни, сведоци смо кризе у којој се владајући облик капитализма налази. Након 1989. године и готово сасвим извесне планетарне победе либералног капитализма, када је изгледало да ће главно обележје будућег развоја бити његово, даље, незауостављиво ширење и да је „облик будућности предодређен“, у систему су почеле да се појављују озбиљне пукотине. Питања неједнаке расподеле добара, социјалне правде, солидарности и добробити друштва поново су на дневном реду – о чему живо сведочи расправа која се око тих питања води у Европској унији и криза која је због тога потреса. А у срцу конзумерског капитализма, Сједи-

њеним Америчким Државама, на пример, дуже од годину дана трајао је протест Окупирај Вол стрит – у захтевима који су се ту свакодневно истицали јасно се, пише Ердеи, препознају неке социјалистичке идеје и идеали. Стиче се утисак да поново почиње да преовладава кејнзијански принцип над неолибералним, чему у прилог говори, на пример, ангажовање америчког председника у спасавању тамошње аутомобилске индустрије и банака од банкротства, а потом његова убедљива победа на председничким изборима са таквим програмом. Да ли је то, као што се пита Ердеи, тек пролазна криза капитализма, или је доминантна економска, културна и друштвена парадигма дошла до свога краја? Да ли ће доћи до повратка идејама на којима је био заснован социјализам?

Тиме се отвара низ крупних питања о природи ових двају система. Логика капитализма је да инсистира на иновацији, односно сталној промени – измишљању нових врста производа, нових технологија, нових научних открића. Увек нова понуда и боља од претходне, јер је конкуренција немилосрдна, а тржиште диктира шта ће да живи а шта неће, одређује вредност и стимулише иновативност. Несигурност опстанка не дозвољава ни најуспешнијима да стану на постојећем, приморава да се стално размишља о новом кораку. Може ли социјализам, као тром и конзервативан систем (који не признаје тржиште, у коме вредност робе одређује држава), и који тежи стабилности, да добије битку са системом који је динамичан и тражи непрестану промену, живећи од ње? Или: могу ли друштва у којима су питања социјалне правде

приоритетна да буду конкуритивна са онима која не маре за петодневну радну недељу, годишње одморе, пензије, боловања итд? Како систем који би био хуманији може да издржи конкуренцију са оним који „цеди“ раднике, али прави јефтинији производ – који онда сви хоће да купе јер је јефтинији? Да ли је могућ неки нови модел који би испунио оба захтева, истовремено променљивост и стабилност, у којем би се тај баланс могао одржати? Систем заснован на инвентивности – а да није либерални капитализам?

Логична је претпоставка да ће до неке промене доћи, јер ниједан

од ових система није трајао дуго, али шта ће то бити – тешко је претпоставити. На трагу студије Кетрин Вердери, која доводи у питање предвиђања „транзитолога“ да све бивше социјалистичке земље пролазе кроз транзицију ка тржишној економији и демократији, и Илдико Ердеи на различитим примерима показује како оно што се дешава у нашем случају јесте трансформација у разноврсне облике, али они нису нужно блиски капиталистичким тржишним економијама. Овај дуги лиминални период заиста наговештава мноштво путева, а њихов крајњи исход остаје и даље неизврстан.

Мирослава Малешевић

Место жене у друштвеном животу Ален Турен, *Свијет жена*

превела с француског Милева Филиповић, Подгорица: ЦИД, 2011, стр. 269.

Двадесети век! За једне – век голготе, за друге – век просперитета, а за треће – век великих трансформација. Било како било, свима је донео другачије погледе на живот, свет и људе, а женама највише, јер је променио њихов друштвени положај. Историјска ретроспектива говори да је жена од XVI века отпочела борбу за своја права, али од Француске револуције та борба постаје доминантнија на пољу стицања веће улоге и значајнијег положаја у друштву. Чувена Олимпија де Гуж написаће 1791. године Декларацију о правима жене и грађанке, чиме ће покренути сва питања која ће обликовати будућност жена. Иако тада остаје неприхваћена, пола века касније

постаће симбол женске борбе за већа права. Међутим, резултати женске борбе уследиће тек у XX веку и побудиће бројне истраживаче да се посвете тој теми.

Пратећи домаћу и страну литературу, стиче се утисак да је жена више била проучавана у светској него у домаћој историографији, о чему сведоче бројне студије (Amaury de Riencourt, *Women and power in history*; Monika Krippner, *Women at War*; Gisela Bock, *Frauen in der europäischen Geschichte*; Jongmi Kim, *Women in South Korea*; Ivo Luzzatti, *Caterina De'Medici*). Међутим, ниједна од поменутих публикација конкретно није посвећена свету жена, већ њиховој улози у друштвеним